

Transtextuality in the Aina-ye-Eskandari by Amir Khosrow Dehlavi

Hosnieh Nomosalman¹ | Faezeh Arab Yousefabadi² | Mohammad Mir³

1. MA, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, University of Zabol, Zabol, Iran.
2. Corresponding Author: Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Zabol, Zabol, Iran. Email: famoarab@uoz.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Zabol, Zabol, Iran.

Article history: Received 24 October 2022; Received in revised form 14 February 2023; Accepted 20 February 2023; Published 22 September 2024

Abstract

In the present research carried out using descriptive-analytical methodology, attempt was made to analyze the intertextual relationship between Eskandar –nāma of Nizami and Aeineh Eskandari (the Alexandrian Mirror) of Amīr Khusrow Dehlavī based on Genette’s transtextuality theory. The result of the research revealed that the most significant transtextual relationship between Eskandar –nāma of Nizami and Aeineh Eskandari is hypertextuality based on the impression relationship. In terms of intertextuality, Aeineh Eskandari was most often impressed by Eskandar –nāma explicitly and implicitly. In terms of architextuality, the main genre of both books is epical and didactic, respectively. Concerning paratextuality, the result indicated that the headings and subheadings were the same in both works with the difference that Nizami has chosen the subheadings based on the main character of the story and its events but Amīr Khusrow Dehlavī has given a summary of the story in the subheadings. Also, in terms of metatextuality, it was observed that Dehlavī has criticized Nizami’s work and rejected his theories in the chapters: Eskandar’s battle with the khagan of China, Eskandar’s making of a mirror, Eskandar’s going into the darkness, Eskandar’s prophethood, making of astrolabe, Eskandar’s life, Eskandar’s death and Eskandar’s burial place.

Keywords: intertextuality, transtextuality, Eskandar –nāma of Nizami, Aeineh Eskandari (the Alexandrian Mirror), Nizami Ganjavi, Amīr Khusrow Dehlavī

1. Introduction

Alexander the Great is one of the celebrities whose historical biography has undergone many changes and transformations in Iranian-Islamic sources; To such an extent that in most of the narratives, the element of legend has prevailed over the historical truth (Abadi et al., 2010: 28) and over the years, it has created a type of literary works called Iskandernamehs, which are now examples of They are available in prose and order.

Among these works, we can mention Amir Khosro Dehlavi's Eskandari Mirror, which was written in imitation of Ganjavi's military Iskandernama. Amir Khosro Dehlavi is one of the most influential scholars of Persian language and literature in India (Ali Mahmoudi, 1401: 199). According to most experts, he is the first person who imitated the military Khamsa. Ayane Eskandari is the fourth masnavi of the five treasures of Amir Khusro Dehlavi, a poet of the second half of the 7th century and the beginning of the 8th century AH (Safa, 1369: 772). Eyane Eskandari in response to Iskandarnama Nizami in 4450 verses in the year 699 AH. It is composed (ibid: 784).

1.1. Research methodology

In this research, which was carried out in a descriptive-analytical way and based on library note-taking, an attempt has been made to examine and analyze the types of text relationships in Amir Khosrow Dehlavi's Eskandari mirror based on Genet's theory of transtextuality.

Journal of Subcontinent Researches, Vol. 16, No.47, 2024, pp.233-249.

DOI: 10.22111/jsr.2023.43798.2300

2. Discussion

The research was based on the question, which is the most prominent relationship among the types of transtextual relationships of Gerard Genette's theory in the book of Eskandari Dehlavi's mirror? In order to answer the research question, the text of Amir Khosro Dehlavi's Eskandari Mirror and a set of its inter-textual relationships were examined. The preliminary results indicate that the most important intertextual relationship of Iskandari Dehlavi's mirror is the hypertextuality based on the overlapping relationship with the book of Iskandarnamah Nizami.

3. Conclusion

In this research, which was written with the aim of knowing the types of text relationships in Amir Khosro Dehlavi's Eskandari mirror, these results were obtained that the narratives of this work have established a relationship with other texts and this relationship in order to create the semantic system of this work, includes all the relationships of the texts in Gerard Genet's theory of transtextuality is divided into five categories. The most important intertextual relationship between the Eysandari mirror and the Eskandranama is the hypertextuality based on the relationship of overlapping. After examining the signs and inspirations of Amir Khosrow Dehlavi's Eskandari mirror system narratives from the book Iskandarnamah Nizami, it was concluded that in this work there is a type of change in the volume of text and content, which is called Transformation in Genet's theory. From the point of view of quantitative Transformation analysis, it was concluded that Amir Khosro Dehlavi has reduced or increased events and content according to his taste in different parts of the Eskandari mirror system; In the meantime, the dominant approach of the quantitative torques of the Alexandrian mirror system is of the reduction type. In the Pragmatic Transformation section, the fact was revealed that despite the obvious influence of Amir Khosrow Dehlavi from Iskandarnamah Nizami, the poet is looking for a conscious change of some content and it is manifested through changes in the story and in the implicit anecdotes of Eskandari's mirror. Another important intertextual relationship between Iskandar's Mirror and Iskandarnamah Nizami is intertextuality. From the point of view of intertextuality - which is limited to the relationship of co-presence between two or more texts - it was concluded that the influence of Iskandari's Mirror on Iskandarnamah Nizami is in most cases explicit and implicit. One of the signs of explicit intertextuality in Eskandari Mirror is the poet's clear reference to Nizami Ganjavi at the beginning of the poem and at the beginning and middle of the anecdotes as the main source, as well as the mention of other narrators as other reliable sources; In addition, the presence of hints and references to parts of Alexander's biography that refer to the original hypertext; That is, Iskandarnamah is understandable, it is one of the signs of the existence of implicit intertextuality between Iskandarnamah and the Alexandrian mirror. On the basis of the relation of overtext - which refers to all general categories and categories such as types of discourses, modes of expression, and literary genres from which all texts originate - it was concluded that the interference of literary types is one of the most basic characteristics of the style of Eyna Eskandari; The atmosphere that governs the genre of this narrative is an atmosphere full of interference and mixing of epic, didactic and lyrical literary types, which can be clearly seen in Amir Khosro Dehlavi's Eskandari mirror. Based on the relationship of paratextuality - which includes elements that are placed at the threshold of the text and direct and control the reception of a text by the readers - the conclusion was reached that the narratives of Ayaneh Eskandari have different paratexts that are used to enter the world of the central text and Its focus must first pass through these entrances and thresholds; The titles of Alexander's Mirror are one of the most important types of thresholds, which both reflect the content of the story and establish the structure of the book, making the structure of these books resemble a chain whose rings are arranged along each other. In addition to the titles, Dehlavi has given explanations about the date of writing the text, the reasons and motivations for writing the book, which has a high paratextual role and importance in the preface and introduction and referring to the sources of the text of his book. Based on the relationship of metatext - which emphasizes the interpretative and critical relationships of texts - the conclusion was reached that Amir Khosro in some parts of the story to his critical interpretation of the hypertext; That is, Iskandarnamah deals with the military and, in addition to criticizing the work, he disagrees with his text and issues a new opinion based on what he has heard and seen.

4. References

- Aali Mahmoudi, O. (2022). Different types of Iham in Masnavi Nah-Sephehr of Amir Khosrow Dehlavi, **Subcontinent Researches**, 14(42): 228-199.
- Abbasi, S. (2016). The main textual relationships (length and genre) of Iskandarnamehs of Manzum, Ferdowsi, Nizami and Amir Khosrow Dehlavi, **Persian Language and Literature Research**, 40: 1-19.
- Abedi, M., Parsanasab, M., Abbasi, S. (2016). Intertextual relations in Eskandernamehs of Manzum, Ferdowsi, Nizami and Amir Khosro, **Persian Literature (Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran)**, 1(7): 44- 27.
- Dehlavi, A. (1983). **Khamsa Amir Khosro Dehlavi**, introduction and correction by Amir Ahmad Ashrafi, Tehran: Shaghaiq.
- Genette, G. (1997). **Palimpsestes: La littérature au second degré**. Paris: seuil.
- Namurtalaq, B. (2015). **Intertextuality: From Structuralism to Postmodernism**, Tehran: Sokhan.
- Namurtalaq, B. (2016). Transtextuality of the study of the relationships of one text with other texts, **Research Journal of Humanities**, 56: 83-98.
- Nizami, E. (1997). **Iqbalnameh**, edited by Vahid Dastgardi; By the effort of Saeed Hamidian, Tehran: Ghatreh.
- Nizami, E. (1999). **Sharafnameh**, edited by Vahid Tasgardi; By the efforts of Saeed Hamidian, Tehran: Ghatreh.
- Panahi, N. (2005). Looking at Khosrow and Shirin. **Parsi letter**. 10(4): 33-53.
- Saedi, S. (2010). Analysis of the single-sex society in Ganjavi's military charter and its comparison with the views of moderate feminists, **Persian Language and Literature (Islamic Azad University, Sanandaj Branch)**, 1(4): 25-43.
- Safa, Z. (1990). **History of Literature in Iran**, Volume 3 (Part 2), Tehran: Ferdous Publications.
- Servat, M. (1991). The Treasure of Wisdom in the Works of Nizami. Tehran: Amirkabir.*
- Shamisa, S. (1994). **literary types**, Tehran: Ferdous.
- Thaalabi, A.M. (1989). **Tarikh Thaalabi**, translated by Mohammad Fadaeli, Tehran: Ghatreh.
- Yazdan Panah, M., Kateb, F., Dadvar, A. (2016). Examining the works of the Indian painter Abanindranath Tagore and his pre-texts according to Gérard Genet's theory of hypertextuality, **Subcontinental Researches**, 9(31): 137-157.
- Zarinkoob, A. (1993). **Pir Ganjah in search of nowhere**, Tehran: Sokhan.

Cite this article Nomosalman, H., Arab Yousefabadi, F., Mir, M. (2024). Transtextuality in the Aina-ye-Eskandari by Amir Khosrow Dehlavi. *Journal of Subcontinent Researches*, 16(47), 233-249. DOI: [10.22111/jsr.2023.43798.2300](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.43798.2300)

ترامنتیت در آیینۀ اسکندری امیر خسرو دهلوی

حسنیه نومسلمان^۱ | فائزه عرب یوسف آبادی^۲ | محمد میر^۳

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه زابل، زابل، ایران.

۲. نویسنده مسئول: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه زابل، زابل، ایران. ایمیل: famoarab@uoz.ac.ir

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه زابل، زابل، ایران.

چکیده

اسکندر مقدونی یکی از مشاهیری است که سرگذشت تاریخی وی در منابع ایرانی-اسلامی دستخوش تغییر و تبدیل‌های فراوانی شده و در سالیان دراز، نوعی از آثار ادبی به نام اسکندرنامه‌ها را به وجود آورده است که اکنون نمونه‌هایی از آن‌ها به نظم و نثر موجود است. از جمله این آثار می‌توان به آیینۀ اسکندری امیر خسرو دهلوی اشاره کرد که به تقلید از اسکندرنامۀ نظامی گنجوی سروده شده است. در این پژوهش که به شیوۀ توصیفی-تحلیلی و بر مبنای یادداشت‌برداری کتابخانه‌ای صورت گرفته، تلاش شده است تا انواع روابط متون در آیینۀ اسکندری امیر خسرو دهلوی بر پایه نظریۀ ترامنتیت ژنت مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد. پژوهش بر پایه این پرسش شکل گرفت که در کتاب آیینۀ اسکندری دهلوی، برجسته‌ترین رابطه از میان انواع روابط ترامنتی نظریۀ ژرار ژنت کدام است؟ برای پاسخگویی به سؤال تحقیق، به بررسی متن آیینۀ اسکندری و مجموعه‌ای از روابط میان‌متنی آن پرداخته شد. نتایج اولیه حاکی از آن است که مهم‌ترین رابطه ترامنتی آیینۀ اسکندری بیش‌متنیت بر اساس رابطه برگرفتنگی با کتاب اسکندرنامۀ نظامی است.

واژه‌های کلیدی: آیینۀ اسکندری، اسکندرنامه، امیر خسرو دهلوی، بینامتنیت، ترامنتیت، نظامی گنجوی

۱- مقدمه

اسکندر مقدونی یکی از مشاهیری است که سرگذشت زندگی او در روایت‌ها و افسانه‌های شرق و غرب عالم به زبان‌های مختلف منعکس شده است. سرگذشت تاریخی وی به‌هنگام انتقال از آثار اروپایی به منابع ایرانی-اسلامی، دستخوش تغییر و تبدیل‌های فراوانی شده و از او چهره‌ای چندوجهی ساخته است که در برخی منابع، جهانگیری کشورگشا و در برخی منابع، شخصیتی دینی و آرمانی معرفی شده است؛ تاحدی که «در اغلب روایت‌های مربوط به اسکندر، عنصر افسانه بر حقیقت تاریخی غالب شده است» (عابدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۸) و در طول سالیان دراز، نوعی از آثار ادبی به نام اسکندرنامه‌ها را به وجود آورده که اکنون نمونه‌هایی از آن به نظم و نثر موجود است. یکی از این آثار، آیینۀ اسکندری امیر خسرو دهلوی است که به تقلید از اسکندرنامۀ نظامی گنجوی سروده شده است. «امیر خسرو دهلوی یکی از شاعران تأثیرگذار برای زبان و ادب فارسی در حوزه هندوستان است» (عالی محمودی، ۱۴۰۱: ۱۹۹). بنابه گفته اکثر صاحب‌نظران، او اولین کسی است که به تقلید

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۶، شماره ۴۷، ۱۴۰۳، صص ۲۳۳-۲۴۹.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۰۲ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۰۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱

استناد: نومسلمان، حسنیه؛ عرب یوسف آبادی، فائزه؛ میر، محمد. (۱۴۰۳). ترامنتیت در آیینۀ اسکندری امیر خسرو دهلوی، مطالعات شبه‌قاره،

۱۶(۴۷)، ۲۳۳-۲۴۹.

DOI: [10.22111/jsr.2023.43798.2300](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.43798.2300)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© نومسلمان، حسنیه؛ عرب یوسف آبادی، فائزه؛ میر، محمد.

از خمسه نظامی پرداخت. «آیینۀ اسکندری، چهارمین مثنوی از پنج گنج امیرخسرو دهلوی، شاعر نیمه دوم قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری است» (صفا، ۱۳۶۹: ۷۷۲) که امیرخسرو آن را در جواب اسکندرنامه نظامی در ۴۴۵۰ بیت و در سال ۶۹۹ ه.ق. سروده است (همان: ۷۸۴). کار امیرخسرو در این اثر تقلیدی صرف نیست و او در بخش‌های مختلف منظومه آیینۀ اسکندری، حوادث و مطالب را مطابق ذوق و قریحه خویش دستخوش کاهش یا افزایش کرده است و حتی در بخش‌های نبرد اسکندر با خاقان چین، آیینہ ساختن اسکندر، رفتن اسکندر به ظلمات، رسیدن اسکندر به پیغمبری، ساختن اسطراب، زندگی و مرگ و محل دفن اسکندر، به نقد کار نظامی پرداخته است.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

پژوهش برپایه این پرسش شکل گرفت که در کتاب آیینۀ اسکندری، برجسته‌ترین رابطه از میان انواع روابط ترامنتی نظریه ژرار ژنت (Gerard Genette) کدام است؟ برای پاسخگویی به سؤال تحقیق به بررسی متن کتاب مذکور و مجموعه‌ای از روابط میان‌متنی آن پرداخته شد.

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

باتوجه به اهمیت کار امیرخسرو دهلوی به‌عنوان اولین مقلد خمسه نظامی و این که کار او تقلید صرف نبوده و با عنایت به اینکه تاکنون تمام روابط میان‌متنی این دو اثر بر مبنای نظریه ژرار ژنت به‌طور جامع بررسی نشده، تحقیق درباره تمام روابط میان‌متنی این دو اثر ضروری است. باتوجه به آنچه گفته شد، هدف در این پژوهش، تبیین انواع روابط متون در آیینۀ اسکندری امیرخسرو دهلوی است.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

در این پژوهش که به‌شیوه توصیفی-تحلیلی و بر مبنای یادداشت‌برداری کتابخانه‌ای صورت گرفته، تلاش شده است تا انواع روابط متون در آیینۀ اسکندری برپایه نظریه ترامنتیت ژنت مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

۱-۴- پیشینه تحقیق

درباره ارتباط میان‌متنی دو کتاب اسکندرنامه نظامی و آیینۀ اسکندری دهلوی، فقط دو مقاله نوشته شده است. نخستین مقاله نوشته عابدی و دیگران (۱۳۹۰) است با عنوان «روابط بینامتنی در اسکندرنامه‌های منظوم، فردوسی، نظامی و امیرخسرو» که فقط به بررسی یک نوع از روابط نظریه ژنت؛ یعنی ارتباط بینامتنی اسکندرنامه فردوسی، نظامی و آیینۀ اسکندری امیرخسرو دهلوی پرداخته شده و در آن این نتیجه تکراری حاصل شده است که اسکندرنامه‌های منظوم فارسی، متونی بینامتنی بوده و در شکل‌گیری یکدیگر مؤثرند.

مقاله دیگر با عنوان «روابط سرمتمنی (طولی و ژانری) اسکندرنامه‌های منظوم، فردوسی، نظامی و امیرخسرو دهلوی»، نوشته عباسی (۱۳۹۵) است که در آن، نویسنده فقط به مسئله تداخل ژانرها در این سه اثر می‌پردازد. نتایج این مقاله نیز تا اندازه‌ای با مقاله حاضر متفاوت است. باتوجه به پیشینه فوق، می‌توان به درستی مدعی شد که مقاله حاضر از منظر جامع‌بودن نتایج، با مقالات پیشین خویش متمایز است؛ زیرا در هر دو مقاله فوق، فقط به یک نوع از انواع پنج‌گانه روابط ترامنتی در سه اثر و آن هم به‌شکلی ناقص پرداخته شده است؛ اما در پژوهش حاضر، هر پنج نوع رابطه از روابط ترامنتی نظریه ژنت؛ یعنی بینامتنیت، پیرامنتیت، فرامنتیت، سرمتمنتیت، بیش‌متمنتیت به‌صورت جزئی و دقیق نسبت به اسکندرنامه بررسی شده و این نتیجه حاصل شده که مهم‌ترین رابطه ترامنتی میان اسکندرنامه و آیینۀ اسکندری بیش‌متمنتیت براساس رابطه برگرفتگی است؛ با این توضیح که روایت امیرخسرو در بخش‌های مختلف، کاهش یا افزایش داشته و در مواردی او با تغییر برخی از مطالب، اشتباه نظامی را

گوشزد می‌کند و به نقد دیدگاه او می‌پردازد. باتوجه‌به پیشینه فوق، می‌توان گفت، پژوهش حاضر نخستین اثری است که از این منظر به‌طور کامل و اختصاصی این دو اثر را بررسی می‌کند.

۲- بحث و بررسی

ژرار ژنت نظریه‌پردازی است که به بررسی روابط میان‌متنی با تمام متغیرهای آن پرداخت و مجموعه این روابط را ترامنتیت نامید. ترامنتیت ژنت که می‌کوشد تا روابط میان متن‌ها را زیر پوشش و مطالعه خود قرار دهد، به پنج دسته بزرگ تقسیم می‌شود که عبارتند از: بینامتنیت، پیرامتنیت، فرامتنیت، سرمتنیت، بیش‌متنیت. این پنج دسته یا گونه چنان با هم مرتبط هستند که شناخت دقیق هریک بستگی به شناخت دسته‌های دیگر دارد (نامور مطلق، ۱۳۹۵: ۲۵). در ادامه به بررسی جداگانه هریک از این روابط و شاخصه‌های آن در متن آیینۀ اسکندری امیرخسرو دهلوی می‌پردازیم.

۲-۱- بینامتنیت (Intertextuality)

به اعتقاد ژنت، بینامتنیت فقط نشان‌دهنده این است که به‌شکلی ملموس، یک بخش از یک اثر در بخشی از اثر دیگر حاضر شود (Genette, 1997: 1-2). اینگونه از حضور شفاف و آشکار آثار در بطن همدیگر به سه دسته مجزا تقسیم می‌شود که در ذیل می‌آید.

۲-۱-۱- نقل قول (Quotation)

در این نوع بینامتنیت، ایجادکننده «متن B» برای آشکارساختن ارادی «متن A» در اثر خویش از گیومه یا ارجاع منبع بهره می‌گیرد (همان: ۲). از آنجاکه این ارجاع‌دادن و حضور، کاملاً از روی اراده نویسنده صورت می‌گیرد، نسبت به تمام انواع دیگر ارتباط متون از امتیاز خاصی برخوردار است (یزدان‌پناه و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۹). امیرخسرو دهلوی به‌عنوان موفق‌ترین و پرآوازه‌ترین مقلد نظامی بارها با دقت اسکندرنامه نظامی را مورد مطالعه قرار داده و به ذکر منبع و راویان سروده خود همت گماشته است. در توضیح می‌افزاییم که اسکندرنامه نظامی در دو بخش شرفنامه و اقبالنامه به تصنیف درآمده است (زرین‌کوب، ۱۳۷۲: ۱۷۰). این دو منظومه جداگانه و درعین حال به‌هم‌پیوسته هستند و مجموعاً اثری واحد و منسجم و جامع به‌نام اسکندرنامه را به‌وجود می‌آورند (ثروت، ۱۳۷۰: ۵۴). امیرخسرو در بخش‌های مختلف اثر خود با عباراتی همچون گهرسنج تاریخ اسکندری (دهلوی، ۱۳۶۲: ۴۴۱)، گزارشگر نقش دیرینه‌ساز (همان: ۴۶۷)، سخنگوی دیرین (همان: ۴۶۸)، رازداران کهن (همان: ۵۰۹) و امثال آن به نظامی به‌عنوان راوی اسکندرنامه اشاره کرده است:

«درین ماجرا رازدان کهن
بر آب دگر ریخت بیرون سخن»
(دهلوی، ۱۳۶۲: ۵۰۹)

علاوه بر این، امیرخسرو در بخش‌هایی از اثر خود مدعی می‌شود که به‌جز نظامی، به منابع تاریخی دیگری نیز نظر داشته است؛ به نمونه زیر توجه کنید:

«به تاریخ شاهان پیشینه حال
چنین خواندم این حرف دیرینه سال»
(همان: ۴۳۳)

۲-۱-۲- بینامتنیت ضمنی (Implicit Intertextuality)

در این نوع بینامتنیت، خالق «متن B» قصد سرقت ندارد؛ ولی «متن A» را در اثر خویش تلویحاً آشکار می‌سازد (Genette, 1997: 2). کنایات، اشارات و تلمیحات موجود در آیینۀ اسکندری، این نوع از بینامتنیت را نشان می‌دهد. در این منظومه ارجاعات ضمنی به رخدادها، مکان‌ها و شخصیت‌های داستانی تاریخی مشاهده می‌شود که به‌دلیل وضوح مطلب، در این

بخش فقط به ذکر فهرست‌وار نمونه‌های بینامتنیت ضمنی آن اکتفا می‌کنیم؛ به‌عنوان مثال، امیر خسرو دهلوی در بخش ابتدایی اثر و ضمن روایت سرگذشت اسکندر، به‌صورت فهرست‌وار به بخش‌هایی از زندگی اسکندر به‌طریقی گذرا اشاره می‌کند؛ همانند: پادشاهی اسکندر به جای فیلقوس (دهلوی، ۱۳۶۲: ۴۳۱)، نبرد با زنگیان (همان)، نبرد با دارای ایران (همان)، ویران‌کردن آتشکده‌ها (همان)، سفر به اصطخر (همان)، سفر به سرزمین بردع (همان)، سفر به مغرب‌زمین و زیارت‌خانه خدا (همان)، سفر به هندوستان (همان)، حمله به فور (همان)، سفر به چین (همان: ۴۳۲)، بنانهادن شهر سمرقند (همان)، سفر به خوارزم (همان)، بنانهادن شهر بلغار (همان)، رسیدن به دشت قفچاق وحشی (همان)، سفر به آلان و روس (همان)، سفر به ظلمات و نرسیدن به آب حیات (همان)، سفر به دیولاخ یا جوج و مأجوج و ساختن سد سکندری (همان)، بازگشت دوباره به روم و آغاز سفر به دریا (همان). در این زمینه امیر خسرو بدون ارجاع مستقیم و یا ذکر نام متن پیشین، وجود چنین ماجراهایی را در سرگذشت اسکندر گوشزد کرده و از این طریق اثر خویش را برخوردار از بینامتنیت ضمنی می‌کند.

۲-۲- پیش‌متنیت (Hypertextuality)

پیش‌متنیت نیز همانند بینامتنیت، رابطه میان دو متن را بررسی می‌کند؛ اما در آن، صرفاً حضور آشکار یک متن و نشستن آن در متن دیگر مطرح نیست. در این نوع ارتباط، بررسی انواع الهام‌گیری از یک متن دیگر و بازنویسی آن اهمیت دارد (Genette, 1997: 5) و هر نوع تغییر حجم متن و محتوا در متن دوم، گشتار (Transformation) نامیده می‌شود. گشتار «بازنویسی متون پیشین با هدف ایجاد تغییرات» (Genette, 1997: 309) است. تغییر یک متن برای ایجاد متن دیگر، دارای انواع گوناگونی است و در متن منظومه آیینۀ اسکندری امیر خسرو از دو نوع گشتار استفاده شده است که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۲-۲-۱- گشتار کمی (Quantitative Transformation)

یکی از راه‌های تغییر یک متن برای ایجاد و خلق متن دیگر، «تغییر در حجم متن اول براساس تقلیل یا گسترش، بدون تغییر محتوای آن است» (Genette, 1997: 228). اگر متن B فشرده‌تر از متن A بود، در آن گشتار کمی، خلاصه‌کردن یا کاهش متن (Reduction) رخ داده است؛ اما اگر متن B مبسوط‌تر از متن A بود، در آن از گشتار کمی افزایش متن (Augmentation) استفاده شده است. برای انجام این مقایسه در کل این دو اثر، ابتدا روایت‌های هر دو کتاب بر مبنای موضوعات اصلی مطرح‌شده در عناوین، تقطیع شد و سپس تعداد ابیات مربوط به هر موضوع مبنای مقایسه قرار گرفت. در ذیل، برای مشخص کردن میزان فردیت و تشخیص روایت دهلوی، کلیه این گشتارهای کمی را از آغاز تا پایان روایت او با تفکیک موضوع و مشخص کردن میزان ابیات اختصاص یافته به هر موضوع می‌آوریم.

جدول ۱- جدول تطبیقی گشتار کمی حاوی تعداد ابیات مربوط به هر موضوع در اسکندرنامه و آیینۀ اسکندری

افزایش/کاهش		امیر خسرو دهلوی	نظامی	فهرست
کاهش	۰	۳۷	۹۷	در ستایش یزدان
کاهش	۰	۴۰	۴۴	مناجات به درگاه باری تعالی
کاهش	۰	۶۵	۱۰۲	در نعت و معراج پیامبر اکرم
۰	افزایش	۱۴۰	۱۰۲	ستایش و مدح پادشاه عصر
کاهش	۰	۳	۶۸	نسب اسکندر
کاهش	۰	۵	۱۲۷	پادشاهی اسکندر به‌جای پدر
کاهش	۰	۱	۵۳۰	تظلم مصریان از زنگیان پیش اسکندر

۰	افزایش	۱۴۶	۳۰	آیین‌ساختن اسکندر
کاهش	۰	۸۵	۱۳۴۱	نبرد اسکندر با دارا
کاهش	۰	۶	۱۰۳	پادشاهی اسکندر در ایران‌زمین
کاهش	۰	۶	۸۹	ولادت اسکندروس
کاهش	۰	۴	۱۱۰	رفتن اسکندر به جانب مغرب‌زمین و زیارت کعبه
کاهش	۰	۱	۴۳۳	داستان نوشابه، پادشاه بردع
کاهش	۰	۱	۸۵	رفتن اسکندر به کوه البرز
کاهش	۰	۰	۸۵	گشودن اسکندر دز دربند به دعای زاهد
کاهش	۰	۱۸۶	۲۱۵	رفتن اسکندر به دز سریر
کاهش	۰	۰	۱۲۰	رفتن اسکندر به ری و خراسان
کاهش	۰	۴	۱۹۵	رفتن اسکندر به هندوستان
۰	افزایش	۹۲۵	۵۰۳	رفتن اسکندر از هندوستان به چین
۰	افزایش	۷۹	۴۵	مناظره نقاشان رومی و چینی
کاهش	۰	۳	۲۲۸	مهمان‌کردن خاقان چین اسکندر را
کاهش	۰	۲	۷۹	رسیدن اسکندر به دشت قفچاق
کاهش	۰	۳	۸۱۰	نبرد اسکندر با روسیان
۰	افزایش	۱۹۲	۱۷۰	نشاط‌کردن اسکندر با کنیزک چینی
کاهش	۰	۲۶۸	۳۷۶	افسانه آب حیوان
کاهش	۰	۰	۴۵۱	آغاز داستان اقبالنامه
کاهش	۰	۰	۶۸	در اینکه چرا اسکندر را ذوالقرنین گویند
۰	افزایش	۴۶۶	۱۵۵	احوال سقراط با اسکندر
۰	افزایش	۲۹۷	۱۷۹	خلوت‌ساختن اسکندر با هفت حکیم
کاهش	۰	۲۴	۹۸	رسیدن اسکندر به پیغمبری
کاهش	۰	۱۰۵	۲۹۲	خردنامه‌ها
کاهش	۰	۱	۳۳۵	جهانگردی اسکندر با دعوی پیغمبری
کاهش	۰	۰	۳۶	رسیدن اسکندر به عرض جنوب و ده سرپرستان
کاهش	۰	۰	۴۹	گذشتن اسکندر به کوه الماس
کاهش	۰	۰	۴۵	گذارکردن اسکندر دیگر باره به هندوستان
۰	افزایش	۴۷۵	۳۳۴	رفتن اسکندر به سوی چین و دیدن عجایب دریاها
۰	افزایش	۲۶۶	۸۲	رسیدن اسکندر به حد شمال و ساختن سد یاجوج
کاهش	۰	۰	۹۴	رسیدن اسکندر به شهر نیکان
کاهش	۰	۱۳۷	۳۷۱	بازگشتن اسکندر به روم
۰	افزایش	۱۳۸	۴۲	نالیدن اسکندروس در مرگ پدر و رهاکردن پادشاهی

اسکندرنامۀ نظامی دارای ۱۰۵۰۰ بیت و آیینۀ اسکندری ۴۴۵۰ بیت است. مطالب جدول فوق نشان می‌دهد که در بخش‌های مختلف منظومۀ آیینۀ اسکندری، امیرخسرو دهلوی حوادث و مطالب را مطابق ذوق و قریحۀ خویش دستخوش کاهش یا افزایش کرده است؛ در این میان، رویکرد غالب گشتارهای کمی منظومۀ آیینۀ اسکندری از نوع کاهش است؛ برای نمونه، حکیم گنجه، نبرد اسکندر با دارا را به تفصیل در ۱۰ بخش و در ۱۳۴۱ بیت سروده است؛ یعنی ۱۲/۷ درصد از حجم کتاب به این موضوع اختصاص داده شده است که این میزان از توجه و صحنه‌پردازی نشان از اهمیت ویژه آن نزد نظامی دارد. امیرخسرو دهلوی برخلاف نظامی که این داستان را با آب‌وتاب فراوان روایت کرده است، چندان توجهی به توصیفات آن نشان نداد و آن را تنها در ۸۵ بیت ذکر کرده است (دهلوی، ۱۳۶۲: ۵۰۱-۴۹۸). این نگاه تقلیل‌گرا و ایجازی امیرخسرو در توصیفات و صحنه‌پردازی‌های داستان، در سال‌های بعد، مقدمۀ ظهور سبک هندی در محل زندگی او شد.

۲-۲-۲- گشتار کاربردی (Pragmatic Transformation)

علاوه بر تغییرات صوری و کمی، گاهی متن B به وسیلۀ ایجاد تغییرات در حوزه معنی و محتوا و مضمون متن A ایجاد شده که «گشتار کاربردی» نامیده می‌شود. گشتار کاربردی شامل تغییر در بسیاری از وقایع و مضامین اصلی داستان است (Genette, 1997: 309). نظامی در آغاز شرفنامه تصریح کرده است که اسکندر سه جنبۀ جهانگیری، حکیمی و پیغمبری دارد و چهره‌ای آرمانی و فرامردمی برای اسکندر به وجود آورده است (نظامی، ۱۳۷۸: مقدمه). امیرخسرو دهلوی نیز در بخش کشورگشایی و جهانگیری در همان راهی قدم نهاده که استادش حکیم گنجه رفته است؛ ولی به جنبۀ پیامبری اسکندر توجهی ندارد و در این باره با نظامی متفاوت است. به ابیات زیر که نشان‌دهندۀ نگاه مستقل دهلوی به جنبۀ معنوی شخصیت اسکندر است، توجه کنیم:

«سکندر که فرخ جهان شاه بود	به فرخندگی خاص درگاه بود
گروهی زدند از ولایت درش	گروهی نیش‌تند پیغمبرش
به تحقیق چون شده باز جست	درستی شدش بر ولایت درست»
	(دهلوی، ۱۳۶۲: ۴۲۲-۴۲۱)

ازدیگرسو، فیلقوس، پدر اسکندر در اشعار نظامی دارای شخصیتی مثبت با ویژگی دادگری و اهل مدارا و مصالحه معرفی شده است. ابیات زیر به خوبی منعکس‌کنندۀ نگاه مثبت نظامی به فیلقوس است:

«شهی نامور، نام او فیلقوس	پذیرای فرمانان او روم و روس
به یونان زمین بود مأوای او	به مقدونیه خاص تر جای او
نوآیین‌ترین شاه آفاق بود	نوازادۀ عیص اسحق بود
چنان دادگر بود کز داد خویش	دم‌گرگ را بست بر پای میش
گلوی ستم را بدان‌سان فشرد	که دارا بدان دآوری رشک برد»
	(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۸۰)

این شخص در روایت امیرخسرو دهلوی شخصی بیدادگر و ظالم مجسم شده است؛ به‌عنوان مثال در ابیات زیر دهلوی نشان می‌دهد که با مرگ او و بر تخت نشستن اسکندر، در عدل و عدالت بر روی مردم باز می‌شود:

«که چون شد به خاک اختر فیلقوس	به پای سکندر جهان داد بسوس
زمانه ز بی‌دادی آزاد گشت	به داد و دهش عالم آباد گشت»
	(دهلوی، ۱۳۶۲: ۴۳۱)

زمانه ز بیدادی آزاد گشت گشتار کاربرد دیگر مربوط به زنی به نام نوشابه است که در کتب تاریخی با نام قیدافه، حاکم اندلس شناخته شده است. در تاریخ ثعالبی، این زن فرمانروا با نام قیدافه، ملکه مصریان، در برابر اسکندر مجبور به پرداخت اموال بسیار می‌شود (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۲۶۸). در اسکندرنامه نظامی، منطقه فرمانروایی نوشابه، بردع بوده که به ابخاز و گنجه، محل زندگی نظامی نزدیک است (زرین کوب، ۱۳۷۲: ۱۸۱). حکیم گنجه نام این زن را به جای قیدافه، نوشابه گذاشته تا ایرانی و آشناتر باشد (ساعدی، ۱۳۸۹: ۲۷). نظامی در اسکندرنامه این زن را سیاست‌مدار، زیرک، باهوش، پارسا و باتدبیر توصیف می‌کند که سرزمینی آباد و پر نعمت دارد و همچون مردان، مردانگی می‌کند و مردانه تصمیم می‌گیرد. «در دوره‌ای که کمترین ارزشی به زن نمی‌دادند و گاه زن بودن جرم تلقی می‌شد، نظامی از معدود شاعرانی بود که شخصیتی پرفروغ از زن به نمایش گذاشت و از احترام به زن، از شخصیت انسانی او و از قهرمانی‌ها و شعور و ذکاوتش با قاطعیت سخن گفت» (پناهی، ۱۳۸۴: ۳۷). تصویر نظامی از نوشابه تصویر حاکمی حکیم است که در پارسایی و پرهیزگاری همچون فرشتگان می‌نماید:

«زنی حاکمه بود نوشابه نام	همه‌ساله با عشرت و نوش جام
چو طاووس نر، خاصه در نیکویی	چو آهوی ماده ز بی‌آهویی
قوی‌رای و روشن‌دل و نغزگویی	فرشته‌منش، بلکه فرزانه‌خوی»

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۲۷۷)

یکی از نکات جالب در قلمروی پادشاهی نوشابه این است که بردع سرزمینی توصیف شده که مختص زنان است و مردان را در آن وادی، کاری نیست جز حفاظت از مرزهای خارجی که در هنگام نبرد و نیاز به فرمان نوشابه در اطراف شهر جمع می‌شوند (همان: ۲۷۸-۲۷۷). در این داستان، نظامی جایگاه زنان را برتر از مردان دانسته، زنان را در خرد و هوش و تدبیر و سیاست، ستایش می‌کند. حضور نوشابه در اسکندرنامه نسبت به دیگر زنان، حضور پررنگ‌تری است؛ چنان‌که از میان ۱۳۱۹ بیت که به زنان و توصیف آنان اختصاص داده شده است، در ۴۲۱ بیت آن نوشابه حضور داشته است؛ ولی در آئینه اسکندری، به نوشابه توجهی نشده است. او یکی از پادشاهانی است که تنها نامی از او ذکر شده و درباره مملکت و خصوصیات او و آنچه در اسکندرنامه نظامی به تفضیل بیان شده، سخنی به میان نیامده است:

«چو ز آن ناحیت موکبش گشت دور
به نوشابه بردع افکند نور»

(دهلوی، ۱۳۶۲: ۴۳۱)

۲-۳- سرمتنیّت

سرمتنیّت (Architextuality) به کل دسته‌بندی‌ها و مقوله‌های عام، مانند انواع گفتمان‌ها، و ژانرهای ادبی اشاره دارد که تمام متن‌ها از آن‌ها نشئت می‌گیرند. سرمتنیّت مربوط به این حقیقت است که یک متن در چه ژانری می‌گنجد (Genette, 1997: 4). حضور انواع ادبی مختلف، یکی از اساسی‌ترین مشخصه‌های سبک اسکندرنامه‌های منظوم است که در آن چندین ژانر ادبی با شکل‌هایی قابل‌شناسایی حضور دارد. انواع زیر به‌خوبی آن ویژگی را نشان می‌دهد:

۲-۳-۱- حماسه

نوع ادبی حماسه یکی از اصلی‌ترین انواع ادبی حاضر در آئینه اسکندری امیرخسرو دهلوی است. همچنین در هردو اثر به دلیل داشتن درون‌مایه حماسی و حضور شخصیت اساطیری و تاریخی، شاهد نبردهای فراوان و جلوه نوع ادبی حماسه هستیم. در داستان‌های اسکندرنامه نظامی و همچنین آئینه اسکندری امیرخسرو دهلوی، جلوه این نوع ادبی در صحنه‌های رزم، توصیف ابزار و آلات جنگی، وصف پهلوانی و جنگاوری سپاهیان و رجزخوانی به‌خوبی مشهود است. به نمونه‌های زیر از اسکندرنامه نظامی بنگریم:

«رسیدند لشکر به جای مصاف
 خسک بر گذرگاه کین ریختند
 یزک بر یزک سو به سو در شتافت
 ز بسیاری لشکر از هر دو جای
 دو پرگار بستند چون کوه قاف
 نقیبان خروشیدن انگیختند
 نه در دل سکونت، نه در دیده آب
 فرو بست کوشنده را دست و پای»
 (نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۲۰۰-۱۹۸)

اگر به منظور بازنمایی دقیق نوع ادبی حماسه در آیینۀ اسکندری به دنبال مصداقی باشیم، می‌توان به ابیات زیر از صحنۀ رزم اسکندر استناد کرد:

«هزاهز در آمد به هر دو سپاه
 علم سر ز عیوق بر تر کشید
 روارو بر آمد ز خورشید و ماه
 سنان چشم سیاره را بر کشید»
 (دهلوی، ۱۳۶۲: ۴۴۲-۴۴۱)

۲-۳-۲- تعلیم

اثر ادبی تعلیمی، اثری است که دانشی را برای خواننده تشریح کند یا مسائل اخلاقی، مذهبی، فلسفی را به شکلی ادبی عرضه دارد (شمیسا، ۱۳۷۳: ۲۴۷). در اسکندرنامه نظامی که دربرگیرنده اعمال پهلوانی، کشورگشایی و جهانگیری و همچنین پیغمبری اسکندر است، به داستان‌هایی برمی‌خوریم که جنبه تعلیمی در آن‌ها به وضوح دیده می‌شود؛ از جمله آنان می‌توان به داستان بازکردن در قلعه به دعای زاهد (نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ۱۳۱)، داستان رسیدن اسکندر به دشت قفقاز (همان: ۴۲۵)، نظریات مطرح شده توسط بزرگان درباره عفت و حجاب (همان: ۴۳۰)، داستان اسکندر و شبان دانا (همان: ۳۳۹)، افسانۀ ماریۀ قبطیه (همان: ۷۲)، افسانۀ خراسانی و فریب‌دادن خلیفه (همان: ۲۳۶)، افسانۀ نانوای بی‌نوا و توانگری وی (همان: ۱۹۶)، حکایت انگشتری و شبان (همان: ۴۱۲)، خلوت‌ساختن اسکندر با هفت حکیم (همان: ۳۵۹) و آغانی‌ساختن افلاطون (همان: ۱۴۳) اشاره کرد. در این داستان‌ها نظامی پس از ذکر داستان، نتیجه اخلاقی و تعلیمی در پیش‌روی مخاطب قرار می‌دهد تا مخاطب با خواندن داستان، خود به موضوع اخلاقی و تعلیمی پی برد. در ادامه به نمونه‌ای از داستان‌های ذکر شده اشاره می‌شود:

«در اندیشه من چنان شد درست
 گر از چیز، چیز آفریدی خدای
 تو گد بود هر چه از مایه خاست
 کسی را که خواند خرد کارساز
 که ناچیز بود آفرینش نخست
 ازل تا ابد مایه بودی بجای
 خدایی جدا، کدخدایی جداست
 به چندین تو گد نباشد نیاز
 که در هیچ گوهر میانجی نداشت»
 (همان: ۱۳۱-۱۳۰)

در برخی از داستان‌های فرعی آیینۀ اسکندری امیر خسرو دهلوی، پایان داستان در روند استنتاج و تأثیرگذاری از کلیت شعر، نقطه اوج است و روایت به گفتار آخر و نتیجه‌گیری‌های تعلیمی و اخلاقی راوی داستان پس از صحنۀ آخر ختم می‌شود؛ به عنوان مثال در گفتار «در مرتبۀ گفتار» (دهلوی، ۱۳۶۲: ۴۲۲-۴۱۷)، حکایت مردی که نزدیک غوطه دمشق به حوض فرورفت (همان: ۴۲۴-۴۲۲)، هذا ما اسست من بنیان الواعظ... (همان: ۴۲۸-۴۲۴)، حکایت درویش که خرقة را به سوی آسمان انداخت (همان: ۴۳۱-۴۳۰)، در فضیلت فرو خوردن خشم (همان: ۴۵۷-۴۵۵)، حکایت دو وزیر (همان: ۴۵۷)، نصیحت قوی‌بازوان که زیردستان را از طپانچه زبردستان به قوت پنجه نگاه دارند (همان: ۴۶۶-۴۶۵)، حکایت شتر دهان بسته

و فریاد رسیدن موش (همان: ۴۶۷)، نصیحت گردکنندگان درم و دینار (همان: ۴۷۹-۴۷۷)، حکایت حریمی که با صد دینار مغربی در آرزوی قرص‌خور بود (همان: ۴۷۹)، ستایش جوهریانی که از فعل ایشان متاعب‌الفعال پذیرد که پیش از آن دین و کیف دیگران کم بوده بود (همان: ۴۸۹-۴۸۶)، حکایت دو تراشده (همان: ۴۸۹)، حکایت سگی که گرفته را ناگرفت گذاشت (همان: ۴۹۸)، نصیحت اصحاب یقین (همان: ۵۰۳-۵۰۲)، حکایت زالی را که رای رازی را راه نمود (همان: ۵۰۴)، وصیت مدققان (همان: ۵۱۳-۵۱۱)، حکایت فلسفی که اول زنج زد و آخر به ریش درماند (همان: ۵۱۳)، حکایت موری که از سلیمان دستگاه یافت (همان: ۵۳۰-۵۲۸) و حکایت بصیرت کوران (همان: ۵۳۳).

۲-۳-۳- غنا

نظامی برخی از اقسام جنبه‌های غنایی را در بخش‌های مختلف اسکندرنامه به‌کار برده و با بهره‌گیری از استعاره، تشبیه، کنایه و مجاز شکل‌های بی‌ظنیری از غنا به‌وجود آورده است. توصیف محافل و مجالس بزم، لعبت‌ان و زیبارویان از برجسته‌ترین جلوه‌گاه‌های این گونه ادبی در این اثر است که نظامی در آن موفق بوده است؛ برای نمونه، در داستان سفر اسکندر به چین، خاقان چین برای برقراری صلح و آشتی، هدایایی به اسکندر پیشکش می‌کند که یکی از این هدایا، کنیزی سیه‌چشم و زیباروست. نظامی ابیاتی را به وصف اندام و زیبایی کنیزک اختصاص داده است که در ادامه به ذکر چند بیت از آن می‌پردازیم:

«رخش بر بنفشه گل انداخته	بنفشه نگهبان گل ساخته
بلورین تن و قاقمی پشت او	به شکل دم قاقم انگشت او
ز سیمین زنج گویب انگیخته	برو طوقی از غبغب آویخته»

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۴۱۴-۴۱۳)

امیر خسرو دهلوی نیز در آیین اسکندری به‌خوبی توانسته است با توصیفات زیبا و هنرمندانه، جلوه‌های زیبای غنا را در دل اثر خویش بگنجانند. به نمونه زیر بنگریم:

«به هر چشمه منقار بط آب‌گیر	چو مقراض زرین به قطع حریر
به هر شاخ مرغ ارغنون ساخته	به هر نغمه گلبن سرانداخته
از آن نغمه کو غارت هوش کرد	مغنی ترنم فراموش کرد
غزل‌خوانی بلبل صبح‌خیز	تمنای می‌خوارگان کرده تیز»

(دهلوی، ۱۳۶۲: ۴۸۰)

علاوه بر این، نظامی در سراسر اثرش پس از آغاز هر داستان و خطاب به ساقی یا مغنی، بیتی ذکر می‌کند و از ساقی، شراب ناب و از مغنی، آوازی زیبا می‌خواهد و از آنان برای آغاز سخن خویش یاری می‌طلبد. در ادامه به نمونه‌هایی از این ابیات در اسکندرنامه اشاره می‌کنیم:

«بیا ساقی آن خنب دهقان پیر	می در قدح ریز چون شهد و شیر»
----------------------------	------------------------------

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۷۵)

«مغنی، بیا آن نوای غریب	نوآیین تر از نالیه عن‌دلیب
نوایی که در وی نوایی بود	نوایی نه کز بینوایی بود»

(همان: ۷۳)

اگر به‌منظور بازنمایی دقیق نوع ادبی غنایی در آیین اسکندری به‌دنبال مصداقی از گفت‌وگو با ساقیان یا مطربان بزم شراب باشیم، می‌توان به ابیات زیر اشاره کرد:

«بیا مطرب، آواز برکش بلند
 برون کن غم از سینه‌های نژند
 ز سر نو کن آیین عشاق را
 بغلغل درآر ایمن کهن طاق را»
 (دهلوی، ۱۳۶۲: ۵۶۵)

۲-۴- پیرامنتیت

بنابه اعتقاد ژنت، هیچ متنی بدون پوشش وجود ندارد و متون همواره در پوششی از متن واژه‌هایی ارائه می‌شوند که آن را به‌طور مستقیم و غیرمستقیم دربر گرفته‌اند. این متن‌ها که متن اصلی را دربر می‌گیرند، «پیرامتن» نامیده می‌شوند (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۸۹-۹۰). پیرامنتیت (Paratextuality) بررسی عناصری است که در آستانه متن قرار می‌گیرد و دریافت یک متن را از سوی خوانندگان جهت‌دهی و کنترل می‌کند. پیرامتن‌ها شامل عنوان، عناوین فرعی، عناوین درونی، مقدمه و یادداشت‌های پایانی و غیره است (Genette, 1997: 3). این پیرامتن‌ها، گاه توضیحاتی ارزنده درباره متن ارائه می‌دهند که بدون این توضیحات نمی‌توان به فهم متن دست یافت. اسکندرنامه نظامی و آیینۀ اسکندری امیر خسرو دهلوی نیز چنین پیرامتن‌هایی دارند که برای ورود به جهان متن مرکزی و کنونی آن‌ها، ابتدا باید از ورودی‌ها و آستانه‌هایی عبور کرد که پیرامون آن‌ها را فراگرفته و به ارتباط جهان بیرون و اذهان مخاطب می‌پردازند. برخی از این پیرامتن‌ها بی‌واسطه با متن اصلی و کانونی مرتبط هستند و به نزدیک‌ترین شکل، متن اصلی را احاطه کرده‌اند که در ادامه به‌طور جداگانه به معرفی آن‌ها می‌پردازیم.

۲-۴-۱- عنوان

نظامی، خود در ابتدای شرفنامه، به نام کتاب خویش اشاره کرده و نام آن را باتوجه به سفرهای پادشاهی چون اسکندر برای جهانگیری و جهانگشایی‌اش، «شرفنامه خسروان» نامیده است:

«ازان خسروی می که در جام اوست
 شرفنامه خسروان نام اوست»
 (نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۵۰)

همچنین، بخش دوم منظومه‌اش را که دراصل دنباله شرفنامه است، اقبالنامه یا اقبالنامه سکندری نام نهاده است:

«به نوبتگه شه دو هندوی بام
 یکی مقبل و دیگر اقبال نام
 فرستاده‌ام هر دو را نزد شاه
 که یاقوت را درج دارد نگاه»
 (همان: ۲۸۵)

امیر خسرو دهلوی نیز در پایان منظومه به نام اثرش اشاره کرده و آن را از اتفاق صواب، «آیین‌های سکندری» نام نهاده است:

«مر این نامه را ز اتفاق صواب
 شد آیین‌های سکندر خطاب»
 (دهلوی، ۱۳۶۲: ۵۷۲)

در اسکندرنامه نظامی از بسیاری از عنوان‌های داخلی استفاده شده است. این عنوان‌ها گاه به مراحل متفاوت رشد و زندگی اسکندر اشاره دارد و گاه به اسم دیگر اشخاص داستان مربوط است. تمام عنوان‌های داخلی این اثر دربرگیرنده چند کلمه بدون فعل است؛ مانند آغاز داستان و نسب اسکندر (نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۸۰)، دانش‌آموختن اسکندر (همان: ۸۵)، پادشاهی اسکندر (همان: ۹۰)، آیین‌ساختن اسکندر (همان: ۱۵۲).

عنوان‌های فرعی به‌کاررفته در آیینۀ اسکندری درحقیقت خلاصه و چکیده‌ای از کل حکایت و شامل چند جمله است؛ به‌عنوان مثال، داستان سفر اسکندر به اعماق دریا چنین عنوانی دارد: «رسیدن سکندر در نقطه‌گاه محیط و خود را در شیشه‌ای

کردن و به توکل با موکل آب در غور دریا فروشدن و در زیر پرده زبیدی خیالات آب را نظاره‌کردن و از آب‌گرفتگی زود برآمدن و سوی عزیزان، آهنگ کنار کردن و به کران رسیدن عمر» (دهلوی، ۱۳۶۲: ۵۴۵).

۲-۴-۲- تقدیم‌نامه

تقدیم اثر به فرمانروایان و قدرتمندان روزگار شاعر، به‌نشانه ارادت و دوستی و ثبت و نگهداری آن از حوادث، از دیگر پیرامتن‌های رایج آثار ادبی است. نظامی، بخش اول اسکندرنامه؛ یعنی شرفنامه را به نصره‌الدین ابوبکر سلجوقی، فرزند اتابک محمد جهان‌پهلوان تقدیم کرده و در ابتدا و انتهای کتاب، فصلی را به ستایش او اختصاص داده است. ابیات زیر بخشی از این تقدیم‌نامه است:

ولایت‌ســـــتـــــان شاه گیتی پناه	فریدون کمر، بلکه خاقان کلاه
ملـــــک نصـــــرـــــه‌الدین، از داد او	خورد هر کسی باده بر یاد او

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۵۲۴)

نظامی، بخش دوم اثر، یعنی اقبالنامه را به نام ملک عزالدین مسعود بن ارسلان سلجوقی منظوم کرد و در ابتدا و انتهای اقبالنامه نیز به ستایش این سلطان پرداخته است؛ چنان‌که:

«ملک عزدین، آنکه چرخ بلند	بدو داد اورنگ خود را کمند
گشاینده راز هفت اختـــران	ولایت‌خداوند هشتم قران»

(همان: ۲۸۱)

امیر خسرو دهلوی نیز به‌سبب علاقه و ارادت خاصی که به سلطان علاءالدین محمد، ملک هند داشت، خمسه خود را به وی تقدیم کرد. ابیات زیر گواهی است بر این مدعا:

«علاءالدین اسکندر تاج‌بخش	ز رفعت بگردون روان کرده رخس
محمد جهانگیر حیدر مصاف	که از پیش او پس خزد کوه قاف»

(دهلوی، ۱۳۶۲: ۴۱۳)

۲-۴-۳- مقدمه‌پردازی و اشاره به منابع متن

یکی دیگر از پیرامتن‌های آیین اسکندری، مقدمه‌پردازی درباره سُریش داستان و توجه و اشاره به منبع داستان است. نظامی در ابتدای شرفنامه و اقبالنامه به منابع خود برای سرودن این منظومه اشاره می‌کند:

«ز هر نسخه برداشتم مایه‌ها	برو بســـتم از نظـــم پیرایه‌ها
زیادات ز تاریخ‌های نسوی	یهـــودی و نصـــرانی و پهلوی
گزیدم ز هر نام‌های نغز او	ز هر پوست پرداختم مغز او»

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۶۹-۶۸)

امیر خسرو دهلوی نیز در ابتدای منظومه به‌صراحت به منبع اثرش اشاره می‌کند و در نبرد اسکندر با خاقان چین مجدداً بیان می‌کند که به منابعی چون تاریخ‌های کهن و اسکندرنامه نظامی نظر داشته است. به ابیات زیر بنگرید:

«نخست آرم از رزم خاقان سخن	که دیدم به تاریخ‌های کهن
نظامی که کرد آن جریده نگاه	در آشتی زد میان دو شاه
دگرگونه خواندم من این راز را	دگرگون ز نام لابد این ساز را»

(دهلوی، ۱۳۶۲: ۴۳۳)

۲-۵- فرامتنیت (Metatextuality)

فرامتنیت براساس روابط تفسیری و تأویلی متون بنا شده است (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۹۲). این رابطه موجب پیوند یک متن با متن دیگر می‌شود؛ بدون اینکه از آن نقل کند یا نامی ببرد. این رابطه به بهترین شکل، همان نقد است که (Genette, 1997: 4) در تشریح، انکار یا تأیید متن A عمل می‌کند. امیر خسرو دهلوی در آیینۀ اسکندری، در فصل رفتن اسکندر به سوی دیولاخ یا جوج و مأجوج، به تأیید متن اسکندرنامۀ نظامی می‌پردازد و آن را آنقدر کامل معرفی می‌کند که امکانی برای بازگویی از جانب خویش نمی‌بیند. او در این بخش اقرار می‌کند که نظامی در اسکندرنامه، رفتن اسکندر به سوی ظلمات و دست‌نیافتن وی به آب زندگانی را به‌طور مفصل شرح داده و مجالی برای شرح ما نگذاشته است و بازگویی مجدد آن نه تنها هیچ نکته تازه‌ای به‌همراه ندارد، بلکه امری بی‌فایده نیز است. به ابیات زیر بنگریم:

«چو نگذاشت او می به شیشه درون من ار شیشه شویم چه آید برون
چو تاراج شد زلّه بر خوان میر من از ریزه‌چینی ندارم گریز»
(همان: ۴۶۸)

دهلوی گاهی به انکار برخی موضوعات مطرح شده در اسکندرنامۀ نظامی پرداخته است. نظامی در اقبالنامه ماجرای مرگ اسکندر را چنین شرح می‌دهد: اسکندر پس از بستن سد یا جوج و مأجوج و سیروس‌سیاحت در جهان، هاتفی غیبی بر وی پدیدار شده و با اعلام خبر فرارسیدن مرگش، از او می‌خواهد تا دست از جهانگشایی و ماجراجویی بردارد و به روم بازگردد. اسکندر چون درمی‌یابد مدت اندکی به پایان عمرش باقی مانده، دگرگون می‌شود و با فراموش کردن بلندپروازی‌ها و رویاهای خویش، می‌کوشد تا قبل از اینکه مرگ، او را در کام خود فروبکشد، به روم بازگردد؛ اما در میانۀ راه، در شهر زور بیمار و ناتوان گشته و در همان شهر از دنیا می‌رود (نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ۲۳۸-۲۳۶).

امیر خسرو دهلوی درباره مرگ اسکندر به نقل روایات گوناگون می‌پردازد و اشاره می‌کند که در این باره روایات بسیاری وجود دارد و هرکس به‌طریقی سخن رانده است؛ اما در پایان به رد نظر نظامی می‌پردازد و اعلام می‌کند که با تحقیق در این باره، صحیح‌ترین قول آن است که وی از شطّ دریای مغرب به خشکی رسید و از آنجا روی در خاک نهاد:

«درین ماجرا گفت هر کس بسی نبود استواری به گفت کسی
به تحقیق چون بیختند این خیال بر این جمله کردند تحقیق حال
که بر شطّ دریای مغرب ز دهر برون آمد از آب و شد خاک بهر»
(دهلوی، ۱۳۶۲: ۵۵۸-۵۵۷)

نکته دیگر این که نظامی در اقبالنامه مدفن اسکندر را هم در قالب وصیت اسکندر و هم در پایان داستان اسکندریه بیان می‌کند (نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ۲۶۰-۲۵۹)؛ اما امیر خسرو دهلوی در منظومه‌اش سخن نظامی را رد کرده و گفته پیر کهن سال را می‌پذیرد و مدفن اسکندر را در اسکندرون اعلام می‌کند و در پایان اشاره می‌کند که فرقی نمی‌کند که اسکندر در اسکندریه دفن شده یا اسکندرون، مهم آن است که مردم بسیاری در سوگ اسکندر نشستند:

«دگرگونه فرمود پیروی کهن ز آرامگاه اسکندر سخن...
که اسکندر خفته را جای خواب درون جزیره‌ست بر شطّ آب
جزیره که اسکندرون شد به نام به دریای مغرب سرآهنگ شام...
چو شد جای خفتن بخاک اندرون چه اسکندریه چه اسکندرون»
(دهلوی، ۱۳۶۲: ۵۶۵)

۳- نتیجه‌گیری

در این پژوهش که با هدف شناخت انواع روابط متون در آیینۀ اسکندری امیرخسرو دهلوی نگاشته شده، این نتایج به‌دست آمده که این ارتباطها درجهت ایجاد نظام معنایی این اثر، شامل کلیۀ روابط متون در نظریۀ ترامنتیت ژرار ژنت است که به پنج دسته تقسیم می‌شود. مهم‌ترین رابطه‌ی ترامنتی میان آیینۀ اسکندری با اسکندرنامۀ نظامی، بیش‌متنیت براساس رابطه‌ی برگرفتگی است. پس از بررسی نشانه‌ها و زمینه‌های الهام‌گیری روایت‌های منظومۀ آیینۀ اسکندری امیرخسرو دهلوی از کتاب اسکندرنامۀ نظامی، این نتیجه حاصل شد که در این اثر نوعی از تغییر حجم متن و محتوا وجود دارد که در نظریۀ ژنت، گشتار نامیده می‌شود. از منظر گشتار کمّی، این نتیجه به‌دست آمد که امیرخسرو دهلوی در بخش‌های مختلف منظومۀ آیینۀ اسکندری، حوادث و مطالب را مطابق ذوق و قریحۀ خویش دستخوش کاهش یا افزایش کرده است؛ در این میان، رویکرد غالب گشتارهای کمّی منظومۀ آیینۀ اسکندری از نوع کاهش است. این نگاه تقلیل‌گرا و ایجازی امیرخسرو در توصیفات و صحنه‌پردازی‌های داستان، یکی از مشخصه‌های قابل‌توجه سبک شعری اوست که سبب شد سروده‌های او به‌عنوان یکی از شاعران تأثیرگذار در زبان و ادبیات حوزه‌ی هندوستان، مقدمۀ ظهور سبک هندی به‌عنوان ادبیاتی مینیاتوری، ایجاز‌گرا و تکبیت‌گو شود.

در بخش گشتار کاربردی، این حقیقت آشکار شد که باوجود تأثیرپذیری آشکار امیرخسرو دهلوی از اسکندرنامۀ نظامی، شاعر درپی تغییر آگاهانه‌ی برخی مطالب است و نمود آن از طریق تغییراتی در اصل داستان و در حکایت‌های ضمنی آیینۀ اسکندری است.

رابطۀ ترامنتی مهم دیگر میان آیینۀ اسکندری با اسکندرنامۀ نظامی، بینامتنیت است. از منظر بینامتنیت که محدود به رابطه‌ی هم‌حضور میان دو یا چند متن است، این نتیجه حاصل شد که تأثیرپذیری آیینۀ اسکندری از اسکندرنامۀ نظامی در اغلب موارد از نوع صریح و ضمنی است. از نشانه‌های بینامتنیت صریح در آیینۀ اسکندری، اشاره‌ی آشکار شاعر به نظامی گنجوی در ابتدای منظومه و در آغاز و میانه‌ی حکایات به‌عنوان منبع اصلی و همچنین ذکر راویان دیگر به‌عنوان منابع معتبر دیگر است. علاوه‌براین، وجود تلمیحات و اشارات به بخش‌هایی از سرگذشت اسکندر که با ارجاع به بیش‌متن اصلی، یعنی اسکندرنامه قابل‌فهم است، از نشانه‌های وجود بینامتنیت ضمنی میان اسکندرنامه و آیینۀ اسکندری است.

براساس ارتباط سرمتنیت که به کلّ دست‌بندی‌ها و مقوله‌های عام مانند انواع گفتمان‌ها، شیوه‌های بیان و ژانرهای ادبی اشاره دارد -که تمام متن‌ها از آن‌ها نشئت می‌گیرند- این نتیجه به‌دست آمد که تداخل انواع ادبی، یکی از اساسی‌ترین مشخصه‌های سبک آیینۀ اسکندری است؛ زیرا سرگذشت تاریخی اسکندر به‌دلیل تغییر و تبدیل‌های فراوان در منابع ایرانی-اسلامی، از او چهره‌ای چندوجهی ساخته است؛ به‌گونه‌ای که وی در برخی منابع، جهانگیری کشورگشا و در برخی دیگر، شخصیتی دینی و آرمانی معرفی شده است. ازاین‌رو روایت‌های مربوط به او بیش از هر شخصیت دیگری محل ظهور انواع ادبی همچون حماسی، تعلیمی و غنایی است.

براساس ارتباط پیرامنتیت -که شامل عناصری است که در آستانۀ متن قرار می‌گیرند و دریافت یک متن را ازسوی خوانندگان جهت‌دهی و کنترل می‌کنند- این نتیجه به‌دست می‌آید که روایت‌های آیینۀ اسکندری از پیرامتن‌های مختلفی برخوردار است که برای ورود به جهان متن مرکزی و کانونی آن، ابتدا باید از این ورودی‌ها و آستانه‌ها گذر کرد؛ عناوین آیینۀ اسکندری از مهم‌ترین انواع آستانه است که هم منعکس‌کننده محتوای داستان است و هم ساختار کتاب را پی می‌نهد و باعث می‌شود که ساختار این کتاب شبیه به زنجیری شود که حلقه‌های آن در امتداد هم چیده شده‌اند. علاوه‌بر عناوین، دهلوی در تقدیم‌نامه کتاب و مقدمه‌پردازی و اشاره به منابع متن کتاب خویش، توضیحاتی درباره‌ی تاریخ نگارش متن، دلایل و انگیزه‌های نگارش کتاب خویش داده است که دارای نقش و اهمیت پیرامنتی بالایی است.

بر اساس ارتباط فرامنتیت که بر روابط تفسیری و انتقادی متون تأکید دارد، این نتیجه به دست آمد که امیر خسرو در بخش‌هایی از داستان به تفسیر نقادانه بیش‌متن خود، یعنی اسکندرنامۀ نظامی می‌پردازد و علاوه بر نقد اثر، به مخالفت با بیش‌متن خود برآمده، نظر جدیدی با توجه به شنیده‌ها و دیده‌های خود صادر می‌کند.

منابع

- پناهی، نعمت‌الله. (۱۳۸۴). نگاهی به خسرو و شیرین. *نامه پارسی*، ۱۰(۴): صص ۳۳-۵۳.
- ثروت، منصور. (۱۳۷۰). *گنجینۀ حکمت در آثار نظامی*. تهران: امیرکبیر.
- ثعالبی، ابومنصور. (۱۳۶۸). *تاریخ ثعالبی*. ترجمۀ محمد فضائلی. تهران: نشر قطره.
- دهلوی، امیر خسرو. (۱۳۶۲). *خمسه امیر خسرو دهلوی*. مقدمه و تصحیح امیر احمد اشرفی. تهران: شقایق.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۲). *پیر گنجه در جست‌وجوی ناکجاآباد*. تهران: سخن.
- ساعدی، سلما. (۱۳۸۹). تحلیل جامعۀ تک‌جنسی در شرفنامه نظامی گنجوی و تطبیق آن با آرای فمینیست‌های میانه‌رو. *زبان و ادب فارسی (دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج)*، ۱(۴): ۲۵-۴۳.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). *انواع ادبی*. تهران: فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. جلد سوم (بخش دوم). تهران: انتشارات فردوس.
- عابدی، محمود؛ پارسانسب، محمد؛ عباسی، سیما. (۱۳۹۰). روابط بینامتنی در اسکندرنامه‌های منظوم (فردوسی، نظامی و امیر خسرو). *ادب فارسی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران)*، ۱(۷): ۲۷-۴۴.
- عالی محمودی، امیدوار. (۱۴۰۱). گونه‌های مختلف ایهام در مثنوی نهمین امیر خسرو دهلوی. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۴(۲): ۱۹۹-۲۲۸.
- عباسی، سیما. (۱۳۹۵). روابط سرمتنی (طولی و ژانری) اسکندرنامه‌های منظوم (فردوسی، نظامی و امیر خسرو). *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، ۱(۴۰): ۱-۱۹.
- نامورمطلق، بهمن. (۱۳۸۶). ترامنتیت مطالعه روابط یک متن با دیگر متن‌ها. *پژوهشنامه علوم انسانی*، ۵(۶): ۸۳-۹۸.
- نامورمطلق، بهمن. (۱۳۹۵). *بینامتنیت: از ساختارگرایی تا پسامدرنیسم*. تهران: سخن.
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۷۶). *اقبال‌نامه*. با تصحیح وحید دستگردی؛ به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۷۸). *شرف‌نامه*. با تصحیح وحید دستگردی؛ به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- یزدان‌پناه، مریم؛ کاتب، فاطمه؛ دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۶). بررسی آثار نقاش هندی آب‌نبدانان تاگور و بیش‌متن‌های آثار با توجه به نظریه بیش‌متنیت ژرار ژنت. *مطالعات شبه‌قاره*، ۹(۳۱): ۱۳۷-۱۵۷.

Genette, G. (1997). *Palimpsestes: La littérature au second degré*. Paris: seuil.